

O grčkim prijevodima latinskih bogoslova s osobitim obzirom na sv. Tomu Akvinca.

Svršetak.

Juraj Pavić.

B. Prijevodi u XIV. vijeku u povodu hesychastičnoga gibanja.

Ako i nije lyonski sabor postigao željeno sjedinjenje, ipak je imao za posljedicu bliže upoznavanje obiju crkava. Grčki bogoslovi počeli se zanimati za latinsku teologiju više nego ikad prije, osobito su to činili oni, kojima je bilo na srcu da provedu u život uniju stvorenu na saboru u Lyonu. Tim je više raslo to zanimanje, što je veće bilo u Grčkoj neko vrlo sumnjivo mistično gibanje pod imenom već spomenutih Hesychastâ (*Ἠσυχαστής*) ili Kvijetistâ, čiji je vođ bio Gregorios Palamas, pak zato se i pristaše toga gibanja običavaju zvati Palamite. Na njihovoj strani su bili car Joan Kantakuzen, patrijarhe carigradski Izidor, Filotej i Kalistos, jedan monah imenom David, metropolit Teofan iz Niceje, nadbiskup Nilos Kabasilas, mistik Nikola Kabasilas i drugi; kasnije pristaše k njima još i Josip Bryennios, Marko Eugenikos i čuveni Georgios Scholarios. — Na protivničkoj strani i uz latinske misionare osobito uz umnoga Gregorija Barlaama bili su patrijarhe Ignacij i Izidor Antiohijski Georgije Lapithes, Iza: Anchyros, dogmatik Joannes Kyparissiotis, carigradski patrijarha Joan Kalekas i monah Manuel Kalekas pak nadasve neumorna braća Demetrije i Prochoros Kydones, koji su uz Barlaama i vodili glavnu akciju¹ i koji dolaze ovdje najviše u obzir.

¹ F. J. Stein: Studien über die Hesychasten u Österr. Vierteljahrschrift für kath. Theologie XII (1873).

Obitelj Kydonâ spadala je među najvažnije u gradu Thesaloniki², gdje se rodio i naš Demetrije (oko 1320)³. Iz početka je bio neprijatelj Latina⁴ kasnije pak jedan od najoduzvlijenijih pristaša, što izlazi iz njegovih listova⁵. Za vrijeme bune 1343. ostavi rodni grad i pobježe po svoj prilici u Carigrad. Odavle ode na Kretu, gdje je stupio i u samostan, kao kaluđer bude poslan od cara Manuela u Italiju, gdje je izučio latinski jezik i dao se na prevodenje sv. Tome i Augustina. Ovaj boravak u Italiji pada po našem mnijenju svakako prije 1360. god. jer je već god. 1363. Summa theologica sv. Tome bila prevedena na grčki jezik.⁶ Demetrijev vrlo obilni ali na žalost još neizdani rad sav je proktan mislima i idejama Tome Akvinca, koga je i tako divno branio u svojim spisima protiv napadaja svojih sunarodnjaka. U prvom je redu njegova apologija⁷ sv. Tome protiv Nila Kabasile u bečkom rukopisu Cod. 260 theol. graec. od fol. 210r-268r pod naslovom: *Τοῦ μακαρίτου κυρίου Δημητρίου τοῦ Κυδωνῆ κατὰ τῶν συγγραμμάτων τοῦ Καβασίλα, ἐν οἷς ἐκεῖνος ὡς ὠήθη ἀπελάβετο τοῦ ἁγίου Θωμᾶ τοῦ Ἀγχίνου*. Ili sravnimo li samo njegovo djelo: De contemnenda morte cap. IV. v. 7 na pr. i Summu theol. I. p. qu. 75. a. 6. bit će nam to potpuno jasno.

² Georgii Pachymeres historia Byzant. Ed. Bonn I. str. 126 i 752 i Miklošič-Müller: Acta et diplomata v. VI. Vindob. 1890 str. 184. — Ta obitelj spominje se već prije 1260. god.

³ Dok ne izađe o njem posebna monografija sravni Sathas: Documents inédits relatifs à l'histoire de la Grèce au moyen-âge, Paris 1883. t. IV. p. XXXII—XXXIV; G. Voigt: Die Wiederbelebung des classischen Altertums Berlin 1893 I. str. 223.; H. Lämmer: Graecia orthodoxa t. I. p. XVIII. Freiburg 1866. Dragocjene bilješke podaje A. Palmieri u Dictionaire de théol. cath. III. (1908) str. 2454.

⁴ Cod. Mosc. 441, gdje je traktat o izlasku Duha sv. u 42. poglavlju.

⁵ F. Boissonade: Anecdota nova. Paris 1844 str. 307.

⁶ Cod. Venet. 146 fol. 482 ima na koncu: *Ἐπιληρώθη τῆ ἑπτακαιδεκάτῃ τοῦ Ἀπριλλίου τῆς πρώτης ἡμέρᾳ κατὰ τὸ ἑξακισχιλιοστὸν δικακοσιοστὸν ἐβδόμηκοιστὸν πρώτον ἔτος*. (t. j. na 14. travnja godine 1363). O godini boravka u Italiji sravni: A. Fumagali u Riccolta milanese del 1757, t. II. n. IV; Giulini u Mem. spett. alla storia della città e camp. di Milano etc. Milano 1857, V. 516.

⁷ Redakcija ove apologije prema rukopisu bečkom i mletačkom već je gotova, tako da će skoro izaći u Leipzigu. — Istu apologiju ima još i Cod. moskov. 245 (²⁴³CCCXCIV); Cod. barocc. 90 fol. 27.—62 Bodleyeve biblioteke u Oxfordu; Cod. 678 Vatic. i Cod. 17 Plut. 59 Laurenz, u Florenci.

τοιγαροὺν οὐ φύσει πάντες ἀφί-
ενται, τοῦτο καὶ παρὰ τῆς φύσεως
καὶ μάτην εἶναι ἀδύνατον-ἀλλὰ
μὴν ἐν τῇ τοῦ ἀεὶ εἶναι ἐπιθυμίᾳ
πάντες συμβαίνουσι.

„unde omne habens intellectum
naturaliter desiderat esse sem-
per, naturale autem desiderium
non potest esse inane. Omnis
igitur intellectualis substantia
est incorruptibilis“.

Tako i u svom traktatu o Marijinom navlještenju stoji Demetrios na stanovištu sv. Tome.⁸

Kako je Kydones poznao i druge latinske bogoslove, vidl se iz jednog poglavlja u spomenutoj apologiji, gdje cituje Hilarija, Ambrozija, Augustina, Grgura papu, i o kojima veli, da je njihova slava već vrlo poznata u Grčkoj.⁹ Glavnu si zaslugu stekao Demetrije Kydones svojim prevodilačkim radom, koji se u prvom redu tiče djelâ velikog Akvinca. Njegovu Summu contra Gentiles¹⁰ prevađao je cijelu godinu 1355. i u 3 sata poslije podne na badnjak dovršio, a na tome prijevodu stavio je i ovaj epigraf: djelo je svršeno na slavu Hristu.¹¹ Poslije osam godina, kako smo već i gore spomenuli, bila je već dovršena i Summa theologica;¹² pitanje je samo, je li i Kydones u isto vri-

⁸ Cod. Paris. 1213; Vindob. CCLXII, Oxford 60. — M. Jugie u Echos d' Orient 1914 str. 97 navodi samo pariški kodeks u Le discours de Dem. Cydonès sur l'annonciation et sa doctrine sur l'imaculée conception.

⁹ Cod. 260 theol. gr. Vindob. fol. 103v... „ὅν τῆς σοφίας καὶ τῆς ἀγιοσύνης μέγιστη παρὰ ταῖς ἡμετέρας ιστορίας ἡ δόξα...“

¹⁰ Prijevod Summe contra Gentiles ima: Cod. 148 Venet. I. 1, 2, 4. Cod. 149 Venet. lib. I. II. III.; Cod. 572 Venet. lib. IV.; Bibliotheca Vaticana Cod. 610 lib. 1, 2; Cod. 615 I. 3, 4; Cod. 614 I. 2; Cod. 613 I. 1—4 (istom iz 15. stoljeća od god. 1496.); Cod. 616 lib. 3 i 4 i Cod. 1222 I. 3 i 4 (vjerojatno kao nastavak Cod. 610.) Bibliothèque nation. Ancien fonds grec Cod. 1236 lib. 1—4; Cod. 1868 početak je nepotpun ali se slaže s predašnjim; Cod. 248 Fonds du suppl. grec. Oxford Bodl. Cod. 21 samo 47 prvih poglavlja treće knjige; posve se slaže s Cod. 145 i 572 u Mlecima kao i s Cod. 149 fol. 216v. — Florenca Laurenz. Cod. 9. Turin Cod. 23 b. V. 3; mladi su rukopisi u patrijarhalnoj biblioteci u Jeruzalemu i na Atosu Cod. 4524—26 pak u centralnom seminaru u Bukareštu Cod. 354 (226) fol. 552. Ovi potonji pisani su u 18. stoljeću a slažu se s mletačkim u svemu izuzevši samo naslove.

¹¹ Cod. Vatic. 616 sravnj i Cod. Venet. 148 fol. 523v.

¹² Sadržana u Cod. Venet. 146 fol. 482; Paris Cod. coisl. 279 i 280 cijeli prvi dio. Paris Cod. 717 du suppl. grec. Θεολογικὸν Θωμᾶ δα Ἀκρινῶ; Oxford Cod. 105 i 65. H. O. Coxe drži, da je ovaj prijevod od Planudo, ali prema našem kompariranju slaže se posve s onima drugih biblioteka, koje nose ime Kydonovo i zato stoji sigurno, da ovaj prijevod potječe od De-

jeme dovršio i druge djelove Summae t. j. prima secundae,¹³ secunda secundae.¹⁴ — Ove je prijevode poslao Kydones svome bratu Prochoru, koji je tražio od njega i neka razjašnjenja. Demetrije mu odgovorio jednim prekrasnim listom,¹⁵ u kome veli, da teškoća razumijevanja ne dolazi od sv. Tome nego od prevodioca. Ako i ne bude razumio po gdje koje mjesto radi dubljine misli i teškoće samoga predmeta, to ga neka nastoji često ponoviti i posavjetovati se s učenijim ljudima.¹⁶ Još nam je spomenuti jednu zanimivu bilješku sa strane rukopisa Cod. 1235 u Parizu, koja glasi: *Εἶθε Θωμᾶ μὴ ἦσθα γερονῶς ἐν τῇ δόσει, ἀλλ' ἐν τῇ ἀνατολῇ, ἵνα ἦσθα ὀρθόδοξος καὶ ἵνα ἐφρόνεις καὶ περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου πνεύματος ὀρθῶς, ὡς καὶ περὶ τῶν ἄλλων καλῶς λέγεις*, a dalje niže opet: *Οὗτος σοφὸς πλὴν τοῦ εἶναι Λατῖνος καὶ Βαρλααμίτης μᾶλλον καὶ ὁ Βάρλααμ Θωμαίτης ἦν καὶ Λατῖνος τὰ ἄλλα θαναμάδιος*. Ove obadvije notice ne mogu potjecati od Demetrija Kydona kao gorljivog pristaše latinske nauke i dogme. Vjerojatno su ove bilješke dodali kasniji prepisivači ili vlasnici rukopisa.¹⁷ Posve je sigurno, da i ovi prijevodi potječu od Demetrija Kydona, makar stariji popisi dvoje o tome.

metrija Kydona. *Bibliot. Vatic. Cod. 609 gr. fol. 1r—131r* i zatim od fol. 147—172; *Cod. 1924* i 1925 mlade su dobe i sadržavaju prijevod primae partis s latinskim predgovorom od Horacija Giustiniana o Demetriji Kydonu. *Florenca Cod. 9. Riccard. od fol. 55—442.*

¹³ U rukopisu biblioteke sv. Marka *Cod. 147 fol. 17.—491*; *Vatic. Cod. 433*; *Paris Cod. 1274* samo prvih 71 kvestija.

¹⁴ *Cod. Paris 1237* i 1235; *Oxford Cod. 21. (Codices Thomae Roë)*; *Tertia pars* nije bila prevedena na grčki.

¹⁵ Ovaj list je izdao N. Franco u *Nel Giubileo Episcopale di Leone XIII. Omaggio della Biblioteca vaticana Roma 1893.* kao zadnji odlomak; ali na žalost samo u par ekzemplara. Jedan jedini primjerak takovog izdanja s tim listom posjeduje u cijeloj Njemačkoj samo gradska biblioteka u Hamburgu *Sign: Real. kat. AA. 106.* Dobrotom gosp. Prof. Dra. Heisenberga stajao mi je i taj primjerak na raspolaganje na bizant. seminaru sveučilišta u Münchenu.

¹⁶ . . . "Α δὲ τῶν λόγων φῆς μὴ πάντοι συνιέναι, τυχὸν μὲν εἶναι, καὶ διὰ τὴν τῶν νοημάτων λεπτότητα, οὐ προχειρῶς λαμβάνεσθαι δυναμένην, μάλιστα ταῖς θεολογικαῖς πραγματεῖαις διὰ τὸ πάντων ἀνθρώπων ἀναεχωρηκέναι, τοῦ τοιοῦτον συμβαίνοντος. ὅπερ ἴσεται τὸ μὴ ὀρθῶς τῶν ἠπορημένων.

¹⁷ Da je autor ovoga prijevoda M. Planudes, ne da se dokazati samo iz gore navedenih bilješki. O djelatnosti Maksima Planuda sravnj: *Max Treu: Maximi monachi Planudis epistolae. Breslau 1886—1890* pg. 188.

Osim ovih Tominih djela preveo je Kydones još i ad Cantorem Antiochenum,¹⁸ Symbolum fidei,¹⁹ i napisao jedan Tomin životopis.²⁰

Spomenemo li, da je Kydones preveo i Soliloquia sv. Augustina,²¹ zatim sv. Anzelma: Cur Deus homo i De processione Spiritus Sancti,²² izbrojili bismo njegovu prevodilačku djelatnost.

Kad bismo htjeli opširno opisati veliku djelatnost neumornoga ovoga muža, oko koga se okreće dobar dio bizantinske crkvene povjesti, morali bismo najprije imati i objelodanjenu njegovu obilnu korespondenciju s Nik. Kabasilom²³ i carem Joanom Kantakuzenom²⁴ i Manuelom II. Paleologom.²⁵ Za vrijeme svoga boravka u Italiji naučio je izvrsno latinski, makar on sam veli u spomenutom listu na brata Prohora, da nije još onako, kako bi želio i to najviše radi svojih službenih diplomatskih posala, koji mu bijahu povjereni. Kao državnika hvali ga osobito car Joan Kantakuzen.²⁶ Po svojim filozofskim nazorima bio je Kydones pristaša Platonove filozofije.²⁷ Prijevodi njegovi odlikuju se osobitom točnošću izražaja misli i divnom klasičnom stilizacijom tako, da se kod čitanja niti ne opaža da je prijevod.

¹⁸ Bibliotheca Sti Marci Venet. Cod. 147 fol. 1—14; Cod. 506 fol. 282r Cod. Vatic. 1093 i 1122; Laurentiana Cod. XII. Plut. 4 fol. 44—71. sravni i cod. gr. histor. 14 u Beču.

¹⁹ *Ἐπιτόμη* u Cod. Moscov. 439 fol. 30—42.

²⁰ Ovo spominje samo Fabricius: Bibliotheca graeca t. XI, 398, inače jedan taki životopis sv. Tome na grčkom jeziku posjeduje samo Biblioteca nazionale u Napulju Cod. II. c. 30 fol. 38—40: *Βίος τοῦ ἐν ἀγίοις πατρὸς ἡμῶν καὶ διδασκάλου Θεωρᾶ τοῦ ἀπὸ Ἀκουίνου*. (Rukopis iz 19. stoljeća.) Po svoj prilici ovaj životopis ne potječe od Kydona.

²¹ Cod. 372 narodne biblioteke u Ateni fol. 141 „*τὸ ἐροῦν Ἀδγουστίνου ἐπιτιμῶτον Ἰππῶνος προσευχαὶ πάνυ θεολογικαὶ, θεωρητικαὶ, ἐρωτικαὶ καὶ κατασκευαστικαὶ, καλοῦμεναι Μονόλογοι ... ἐρμηνευθεῖσα εἰς τὴν Ἑλλάδα φωνὴν παρὰ Δημητρίου τοῦ Κινδώνη*. Sravni i Cod. 131 Bibl. Vallicellane u Rimu.

²² Cod. 151. Vallicellane u Rimu „*Οἱ μετὰ τοὺς γενναίους ἀγωνιστὰς εἰσιόντες*.“

²³ Cod. Paris. 1213. ²⁴ *Νέος Ἑλληνομνήμων* I. (1904) str. 205.

²⁵ Cod. London. Burn. 75 i Paris gr. 3041.

²⁶ *Σοφίας μὲν εἰς ἄκρον τῆς ἔξοθεν ἐπιλημμένον, οὐχ ἦτιον δὲ καὶ ἔργοις φιλοσοφοῦντα καὶ τὸν σώφρονα βίον καὶ τῶν κακῶν ἀπηλλαγμένον ἡρμημένον*. Sitzungsberichte d. kön. Preuss. Akad. d. Wissenschaft LI (1888) st. 1410.

²⁷ E. Legrand: *Lettres de l'empereur Manuel Paléologue publiées d'après trois manuscrits*. Paris 1893 str. 3, 14. Sravni i Hesseling: *Essai sur la civilisation byzantine* Paris. 1907 str. 277—278.

Kad se je Demetrije preselio u vječnost, neznamo. Iz jednog lista velikog talijanskog državnika Colluccia Salutata izlazi, da je još 1369. Kydones bio u Italiji.²⁸ Mi uzimljemo njegovu smrt u prvoj četvrti godine 1400, jer je još u posljednjem deceniju XIV. stoljeća bio u dopisivanju s carem Manuelom III.²⁹

U gibanju hesychastičnom radio je u prilog latinske dogme i brat Demetrijev Prochoros. Njegovo djelo de paternitate et filiatione in divinis još leži neizdano u rukopisu Ambrozijane u Milanu.³⁰ Ako se može zaključiti iz njegovih riječi u istom rukopisu,³¹ napisao je on još i drugih originalnih djela, za koje ne znamo gdje se nalaze.³² Traktat sv. Tome de aeternitate mundi preveo je na grčki,³³ isto tako i neke ulomke iz sv. Augustina u Cod. Vatic. 1096 fol. 149—157.³⁴

Jedan prevodilac ili bolje kompilator sv. Tome Akvinca poznat je u osobi Gregorija Akindyna. U početku bio je pristaša i učenik Barlaamov, zatim ga ostavio, ali zato je ipak ostao uvijek protivnik Hesychasta i grčkoga misticizma svoga vremena. Napisao je djelo *περὶ ὁσίας καὶ ἐνεργείας*,³⁵ koje nije ništa drugo nego kompilacija Tomine Summa contra Gentiles I. I. cap. 7, 16, 22, 44, 72. itd.³⁶ Njegovu nauku pokušao je opovrći kasnije Marko Eugenikos, nadbiskup efeški.³⁷

* * *

²⁸ Fr. Novati: Epistolario di Colluccio Salutati. Vol. III. str. 105—119 (Fonti per la storia d' Italia pubblicata dall' istituto storico italiano. Epistolari secoli XIV—XV. Roma 1896).

²⁹ Byzantinische Zeitschrift I. (1892) str. 60.

³⁰ Cod. 223 (D 28 sup. olim T 223) na fol. 47 stoji: *Τὸ ἄ μακαρίτου ἐν μοναχοῖς Προχώρου τοῦ ἀπὸ τῶν Γραικῶν: ἀδελφοῦ Κυδώνι τοῦ μακαρίτου περὶ τῆς ἐν τῷ θεῷ πατριότητος καὶ υἰότητος.*

³¹ „*Ἰσθι τοίνυν παλλάκις ἐμὲ περὶ τούτων γεγραφότα καὶ μάλιστα ἐν δευτέρῳ καὶ πέμπτῳ τῶν ἐμῶν βιβλίων — ἥδιστ' ἂν ἀκουσάμεθα τούτων.*

³² Tako iz odgovora cara Joana Kantakuzena u Cod. Vatic. 673, 674, 1222. napisao je i djelo *περὶ ὁσίας καὶ ἐνεργείας*.

³³ Cod. Vatic. gr. 1102.

³⁴ Opis ovoga rukopisa vidi u Byzantin. Zeitschr. VIII. 298.

³⁵ Migne Patrol. graeca t. 151 col. 1192—1242,

³⁶ K. Krumbacher: Gesch. d. byzant. Litteratur. München 1897 str. 102.

³⁷ Marci Ephesii capitula syllogistica contra haeresim Acindyni. Bibl. graeca Fabricii ed. Harles XI. pg. 676.

C. Prijevodi u XV. vijeku u povodu platonizma i aristotelizma.

Među svima filozofskim nazorima staroga vijeka od najveće je važnosti za razvitak bizantinske teologije bio neoplatonizam po svome predstavniku Dioniziju Areopagiti, koji je i protkao svu bizantinsku mistiku od prvih početaka pak sve do Maksima Ispovjednika. Zato nije ni čudo, da u sredovječnoj grčkoj teologiji igra važniju ulogu čuvstveno maštanje nego hladno logičko umovanje. „Wirklich spekulativ interessiert“, veli Adolf Harnack „und auf neue Erkenntnisse bedacht ist die morgenländische Kirche niemals gewesen. Jede neue Formel, die man aufstellen musste, war als solche eine schwere Verlegenheit und hatte zunächst schon als neue die Majorität in der Kirche gegen sich.“³⁷ S toga razloga bizantinski mislioci nisu mogli dostignuti one visine, koju dostigoše njihovi savremenici na zapadu — nedostojala im sposobnost da svoju misaonu snagu, ratio, stave u službu teološkoga dokazivanja. Sva umstvena djelatnost na polju bogoslovnom okretala se oko komentiranja svetih otaca,³⁸ a na polju filozofskom oko reprodukcije misli Platonovih i akademske škole. Ovo je stanje osobito markantno u predstavniku hesychastičnoga gibanja a najviše u Gregorija Palame.³⁹ Istom u XV. stoljeću opaža se neka reakcija protiv ovih platonizirajućih bogoslova. Bili su to zastupnici i pristaše gibanja za sjedinjenje grčke i latinske crkve i ljudi, koji su uvidjeli, da je Platonovom filozofijom nemoguće utvrditi crkvenu nauku. Među takove spada na prvom mjestu Georgios Gennadios Scholarios.⁴⁰ — On je bio i dušom gibanju, koje je htjelo, da se znanost teološka stavi na temelje Aristotelove, kao što je to bilo na zapadu. To mu dalo prigode, da je počeo prevoditi neke latinske bogoslove a naj-

³⁷ Der Geist der morgenländischen Kirche im Unterschiede von der abendl. (Sitzungsberichte der Berliner Akademie 1913. str. 165.).

³⁸ Kod Manuela Kaleke opaža se više sistematiziranja.

³⁹ Ideje Gregorija Palame i Platonova Timeja su gotovo iste. Vidi: Nyceph. Gregoras; Historia byzantina t. II. 1106—1107. Koliko je filozofija Aleksandra Filona utjecala na bizantinsku teologiju napose na Hesychaste nije istraženo.

⁴⁰ O Georgiju Scholariju opstoji cijela literatura, u glavnom isbrojena u Krumbachera l. c. str. 119—122. Mi se ograničujemo samo na ne publicirani materijal.

više filozofska djela sv. Tome Akvinca. O njegovoj književnoj djelatnosti zabilježio je historik Dukas⁴¹ samo ovo: *Ἡ δὲ Γεννάδιος οὐ διέλειπε καθ' ἐκάστην διδασκων συλλογισμοὺς καὶ ἀντιφάσεις κατὰ τοῦ σοφωτάτου καὶ μακαρίτου Θωμᾶ τοῦ δὲ Ἀκίνου καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ καὶ κυρίου Δημητρίου τοῦ Κυδῶνῃ ἀποδεικνύων αὐτοὺς αἰρετικούς.*

Prema jednom bečkom rukopisu⁴² proučavao je Scholarije i Duns Skota. Prijevodi Gennadijevi ne odlikuju se onom akribijom, kojom se odlikuju prijevodi Demetrija Kydone, oni su komentatorne naravi. Točno istražiti komentirajući ovaj rad bila bi zadaća jedne specijalne i vrlo zahvalne studije. Među takva komentirana i prevedena djela spada de ente et essentia sv. Tome Akvinca,⁴³ zatim prijevod Tomina komentara k Aristotelovoj de anima,⁴⁴ onda Tomin in metaphysicam Aristotelis,⁴⁵ in IV libros physicorum,⁴⁶ quaestiones disputatae de potentia Dei, o izlasku Duha Svetoga⁴⁷ i komentar Pseudo-Dionizijeva djela de divinis nominibus.⁴⁸ Mnoge biblioteke⁴⁹ imaju i Scholarijev prijevod Tomine t. zv. dijalektike, a u Mlecima nalazi se

⁴¹ Historia byzantina Cap. XXXVII. Edit. Bonn. str. 264.

⁴² Cod. Vindob. theol. gr. 2963 . . . ἀλλὰ καιρὸς ἐστὶν ἐπισκέψασθαι, ὃ Ἐθλόγιε, εἰ βούλει τὰ Λατίνων διδασκάλους τοῖς νεωτέροις περὶ τῆς τοῦ Πνεύματος ἐκπορεύσεως ἠπορημένα τοῖς τε ἄλλοις καὶ τῷ Θωμᾷ καὶ τῷ Σιώτῳ. . .

⁴³ Cod. Escur. J. III. 13; Cod. 27 Plut. 86 u Florenci fol. 1—91: *Ἐξήγησις εἰς τὸ τοῦ διδασκάλου ἀπὸ τοῦ Ἀκίνου βιβλίον τὸ περὶ τοῦ εἶναι καὶ τῆς οὐσίας.* Cod. Vindob. th. gr. 128 i 39; Cod. 275 misc. u Oxfordu. Novijega doba je rukopis seminarske biblioteke u Bukareštu Cod. 353 (173) posvećen Matiji Kamarioti.

⁴⁴ Cod. 19 Plut. 86 u Florenci fol. 262—339 iz XV. vijeka *„Εἰς τὴν περὶ ψυχῆς . . . Ἀριστοτέλους ἐξήγησις τοῦ Θωμᾶ ἐρμηνευθεῖσα παρὰ Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου . . .*; Cod. 235 palat. gr. Vatic. od fol. 33 lib. I., zatim od fol. 77v—201v lib. II. i III. spojeni su u jedno.

⁴⁵ Cod. u Escorialu 355.

⁴⁶ Cod. Vatic. Palat. 235 fol. 258, fol. 287. Bibl. Laurentiana u Florencu Cod. XIX. Plut. 86. fol. 36v — 37v.

⁴⁷ Cod. Vindob. th. gr. 250. Osobito je zanimiv rukopis berlinske biblioteke Cod. 1476. Phill. a fol. 220—225, koji je vjerojatno prerađen iz Scholarijeva prijevoda. Bude li zgrade objelodanit ćemo ga u našoj Smotri.

⁴⁸ Cod. gr. Vatic. 609 fol. 140—146.

⁴⁹ Cod. gr. CIV. u Madridu na fol. 56 *Ἐκ τῶν Σοφισμάτων τοῦ ἁγίου Θωμᾶ μετερμηνευθέντων παρὰ τοῦ προειρημένου Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου.* Isto i u Cod. 239. Vatic. fol. 239—258; Modena Cod. 50 (II. B. 13.); Oxford Bodleiana Cod. 275.

njegova epitome I-a II-ae.⁵⁰ Ako još spomenemo, da je prijevod *summulae Petra Hispana* njegovo djelo a ne Maksima Planuda, kako hoće R. Stapper,⁵¹ onda bi Scholarijevu prevodilačku djelatnost u glavnom izbrojili.

Premda je Scholarije poznavao izvrsno latinsku teologiju i premda je igrao najveću ulogu u pokretu za sjedinjenje crkava, ipak je poslije sabora florentinskoga ostao nepomirljivi neprijatelj zapadne crkve i dogme. Kad je Gennadije umro nemožemo točno kazati, ipak oslanjajući se na pariški rukopis 1294 možemo ustvrditi, da je god. 1468. bio još u životu.

Spomenuti nam je i neka mnijenja, prema kojima bi slavni humanista Joannes Argyropulos (1404.—1474.) i Michael Sophianos imali da prevedu djela Tomina. Tako n. pr. Bonoy⁵² drži, da je traktat *de ente et essentia* preveden bio na grčki jezik po Joanu Argyropulu. Premda je spomenuti humanista širio ideju sjedinjenja crkava,⁵³ ipak dokaza za takav prijevod nemamo. Od njega posjedujemo latinski prijevod Aristotelove *de anima*, kome prijevodu dodao je tumačenje sv. Tome,⁵⁴ pak je tako nastalo mnijenje, da je Argyropulos prevadao i sv. Tomu na grčki jezik. I prof. P. Mandonnet⁵⁵ hoće, da je autor prijevoda *de ente et essentia* neki Michael Sophianos iz XV. stoljeća, a ovaj prijevod da je poslije komentirao Gennadios Scholarios. — Michael Sophianos preveo je samo Aristotelovu *de anima* na latinski jezik kao i Argyropulos, a o njegovu grčkom prijevodu Tomina komentara neznamo ništa. Svi rukopisi, koje smo više gore naveli, govore isključivo za Scholarija.⁵⁶ Spome-

⁵⁰ Cod. Venet. 148 fol. 525—532v.

⁵¹ U *Festschrift zum 1100 jähr. Jubileum des deutschen Campo Santo in Rom.* freiburg 1896.

⁵² *Revue Augustin.* 1910. str. 407.

⁵³ List pape Kalista VII. od god. 1455. na Franjevca Sforzu u Milanu: „... „Est enim hic vir (Argyropulos) qui semper catholicus fuit et in partibus Graecie unionis facte propugnator et defensor. Est insuper utriusque lingue doctissimus et multis aliis virtutibus ornatus“. — *Archivio storico Lombardo* vol. VIII. (1891.) str. 170.

⁵⁴ Na primjer godine 1500. štampani ekzemplar u Würtenbergu: *Liber de anima Aristotelis nuper per Joannem Argyropulum de Graeco in Romanum sermonem elegantissime traductus cum commentariolis divi Thome Aquinatis... etc....*

⁵⁵ *Dictionaire de Théol. cathol.* VI. col. 886.

⁵⁶ Na svima stoji *ἐκμηρευθὲν καὶ ἐξηγηθὲν.*

nuti Sophianos živio je u XVI. stoljeću na otoku Kiju i bio vlasnikom mnogih grčkih prijevoda sv. Tome.⁵⁷

Nekako u isto doba s Georgijem Gennadijem Scholarijem razvio je svoju djelatnost pod uplivom zapadne skolastike i Andrija Rodios O. P. Kod njega se opaža više upliv još posljednjih trzaja hesychastičnoga gibanja nego li bizantinskoga humanizma. Andrija Rodios bio je podrijetlom Grk i pripadao je dominikanskom redu. Kao poslanik cara Ivana VIII. Paleologa držao je u saboru u Konstancu govor za sjedinjenje obiju crkava.⁵⁸ Kasnije ga nalazimo na saboru u Bazelu na strani papinoj, i na saboru u Florenci, gdje je igrao ulogu kao povjerenik Latina u disputi s Grcima. Napisao je jednu apologiju⁵⁹ za sv. Tomu Akvinca de divina essentia et operatione ad Bessarionem Cardinalem, i jedan dijalog⁶⁰ protiv Marka Eugenika upravljen na stanovnike grada Methone, jer je Eugenikos u jednom svome listu na Scholarija napao bio latinski obred. Spomenuti friburški profesor P. Mandonnet⁶¹ drži Andriju Rodija i Andriju Constantinopolitana za jednu te istu osobu, dok Remi Coulon⁶² je protivnoga mnijenja.

Prema koncu spomenuti nam je još i jednog odličnog zastupnika gibanja za sjedinjenje crkava pod imenom Maksima Margunija⁶³ († 1602.), koji je osobito u svojim raspravama dogmatično-filozofske naravi ovisan posve o zapadnoj skolastici. Tako u nauci o presv. Trojstvu stoji na stanovištu sv. Augustina, koga na više mjesta jednostavno kompilira kao n. pr. u djelu od 1583. *περί τῆς τοῦ παναγίου Πνεύματος ἐκπορεύσεως*.⁶⁴ Prema njemu postoji glavna poteškoća crkvenog sje-

⁵⁷ Prijevod *Summæ Theol.* u Ambrozijani Cod 466. pripadao je njemu.

⁵⁸ Još neizdan i vrlo zanimiv u Cod. Vindob. lat. 5102 fol. 26—34.

⁵⁹ U Cod. Palat. Vatic. 706. tit: *Ἀνδρέου ἀρχιεπισκόπου Ῥόδου ἀπολογία ἀποδεικτική, ἀπὸ τῶν συγγραμμάτων τοῦ μακαρίτου Θωμᾶ πρὸς τὸν μετροπολίτην Νικαίας Βεσσαρίωνα περὶ τῆς θείας οὐσίας καὶ ἐνεργείας*. Nekoliko izvadaka od Leona Alacija sadržaje biblioteka Vallicellana u Rimu. Cod. 135. (XIII.).

⁶⁰ *Ἀνδρέου Ῥόδου καὶ Μάρκου Ἐφρσίου διάλογος*. Marko Eugenikos mu odgovorio svojim *Ἀντιρρητικός*.

⁶¹ *Dictionaire de Théologie catholique* I. col. 1181 i dalje.

⁶² *Dictionaire d'histoire et de géographie ecclesiastique* II, c 1654.

⁶³ O njem srađni Ph. Meyer: *Die theologische Litteratur der griechischen Kirche im 16. Jahrhundert* (Studien zur Gesch. der Theologie und d. Kirche. Herausgegeben von N. Bonwetsch und R. Seeberg III, 6) Leipzig 1899 str. 66. i E. Legrand: *Bibl. Hellenique*. Paris 1885. II. str. XXIII.

⁶⁴ Cod. 208, 393 *Bibl. Moscov.*

dinjenja u priznavanju papinoga primata. Za poznavanje njegove teologije od najveće je važnosti njegov enchiridion⁶⁵ i t. zv. *ἐπιστολαὶ δύο*.⁶⁶ U ovima obrađuje problem zla na svijetu prema sv. Augustinu i Tomi, isto tako u traktatu de consiliis atque praeceptis evangelicis zrcali se nauka zapadne crkve i velikoga Akvinca.⁶⁷ O Margunijevoj naklonosti prema zapadnoj teologiji svjedoči i jedna bilješka u rukopisu moskovskom,⁶⁸ gdje stoji: *Ἐοικεν οὗτος ὁ ἀνὴρ τὰ μὲν ἄλλα καὶ πάνυ σοφὸς εἶναι, καὶ οὐδ' ἀκριβοῦς χεῖλεων ἀψασθαι φιλοσοφίαν, τὰ μὲντοι περὶ τὸ δόγμα οὐχ ἱκανῶς ἐξησηκημένος, ἔμοι γε δοκεῖν κ. τ. λ. ...*

Završujemo. Da li bi ovi prijevodi velikih zapadnih bogoslova kadri bili stvoriti kakav preokret u grčkom bogoslovnom svijetu na uhar teološkog poimanja prave crkve Kristove, i da li bi bili u stanju uskoriti onaj čas prvih kršćanskih vremena, kad su istok i zapad bili jedno tijelo i jedna duša teško je kazati. I ako historija nije astronomija, koja izlaze događajima pokazuje matematičkom točnošću, ipak bi mogli odgovoriti jesno, kad ne bi po istočnu crkvu bilo osvanulo onako kobno jutro, kao što je bilo dana 30. svibnja godine 1453. — Po grčkim bjeguncima u Italiju vraćene su i zapadne misli i ideje opet natrag zapadu, a grčka teologija bude možda za uvijek pokopana u grob.

⁶⁵ Potpuni naslov: *Ἐπιστολὴ Μαξιμου τοῦ Μαργουνίου ἐπισκόπου ταπεινοῦ Κυθέρων ἐγχειρίδιον περὶ τῆς τοῦ παναγίου πνεύματος ἐκπορεύσεως ὡς ἐν εἴδει ἐπιστολῆς*. Prvi put štampano u Carigradu god. 1627.

⁶⁶ Prvi put tiskano u Frankfurtu 1591.

⁶⁷ Prvi put tiskano u Mlecima 1602. Svi ovi rijetki egzemplari nalaze se u sveučilišnoj knjižnici u Göttingenu.

⁶⁸ Cod. moscov. 441 fol. 251.

